

ДЦ

II 737

201200875

COBISS o

Прво издање Библиотеке Центра за
унапређивање демократије "Милан Грол" -
четири мања есеја

О ДЕМОКРАТИЈИ И ПОЛИТИЧКИМ СТРАНКАМА

Др Божидар С. Марковић
Др Љубомир Тадић
Десимир Тошић

Публикација се може набавити у
Демократском центру,
Теразије 3/II, 11000 Београд

Милован Ђилас

СЛУТЊА ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ ХАОСА

III/01

ID 49771 188

POLIT
Jug
polit/ica

Милован Ђилас

СЛУТЊА
ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ
ХАОСА

предговор

Лайинке Перовић

БИБЛИОТЕКА "Милан Грол"

BIBLIOTEKA
DOKUMENTACIONOG CENTRA
"RATOVI 1991-1999"

Библиотека „Милан Грол“

Милован Билас
СЛУТЊА ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ ХАОСА

Рецензент
Десимир Тошић

За издавача SIMUNSEN:
Александар Ражнајовић

Штампа:
„ЦЕНТАР ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ
ПОСЛОВАЊА“, Нови Београд 1997.

Тираж 2000

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народне библиотеке Србије, Београд
321.74

БИЛАС, Милован
СЛУТЊА ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ ХАОСА
Милован Билас, предговор Латинке Перовић.-
Београд: Simunsen, 1997 (Нови Београд:
Центар за унапређење пословања).-
Ш, 32 стр.; 21 цм.- (Библиотека „Милан Грол“)

Тираж 2000.- Предговор: стр I-IV

Белешка о писцу: стр. 31-32

ИСБН 86-901725-1-3

ЕАН, 9788690172511

316.323.7 329.15

а) Комунизам б) Политички систем -
Постсоцијалистичке државе ц) Комунистичка
партија

ИД=49195788

12411737

СЛУТЊА ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ ХАОСА

П. 875 / 12

ПРЕДГОВОР

Прошла је еуфорија због унутрашњег слома комунистичког режима у Источној Европи. У друштво слободног тржишта и развијене демократије, као што су веровали, у ствари желели, представници елите источноевропских земаља, није се закорачило. Распадање још траје и узима патолошке форме. Алтернатива, иако се назире, теško се пробија. Напротив, инерција вуче ка подржављењу привреде, ка имитацији политичког плурализма, парламентаризма и слободне штампе. У интересу једнакости, макар се она остваривала и у сиромаштву, жртвује се политичка слобода, чије предности, уосталом, већина још није ни осетила. Зачуђујуће је мала spremност чланица заједница на најорнеоходан да се прихвати изазов који је намећу слома комунизма као идеје, покрета, друштва, цивилизације. Све се то приписује пустоши коју је за собом оставио комунизам: инвалидизирао је појединца, учинио га зависним од државе, укинуо могућности алтернативе, уништило друштво. Овуда је осврт на владавину комунизма, углавном, праћен тежким осудама, гневом, проклетством. Такав присићућ подстиче антикомунизам који се пометоду, а нарочито по последицама, не разликује од комунизма: подједнако су тоталитарни. Све се то може разумети као израз фрустрације, удаљености, па и неопстојања перспективе. Али, то не објашњава комунизам ни као идеју ни као праксу. Комунизам још није објект мирне историјске анализе. Наравно, однос према њему не може се и никада се и неће свести само на такву анализу. Али, без ње не само да неће моћи да се смире осветничке страси, него неће моћи ни да се кристалише алтернатива.

Милован Ђилас сада у ретке политички мислеће људе у нас који је "у својим дугогодишњим, честим мучним и двоумним размисљањима" о комунизму, настојао да буде историчан. Не без оптимизма, али и уз неорнеоходан опрез,

настајао је да назове ствари "изгледе постојокомунистичких крепања". У оквиру и једног и другог настајања, Билас је постојавио тезе о којима би плодна расправа, чак и у време мале удаљености од појаве, допринела њеном толико неопходном објашњењу.

И претходни критичари комунистичке идеје, и то оне Марксове, видели су у њој ушитојску визију бескласног друштва. Слажући се са њима у томе, Билас се од њих разликује тиме што Маркову комунистичку идеју смањра ушитојом посебне врсте. За разлику од претходних ушитоја, моштивисаних религиозним и хуманишарним побудама, Маркова ушитоја је, према Биласу, целовито образложена и заснована на неизбежностима научно-индустријског развоја, а тиме и на "неизбежним" мошћностима изградње "савршеног друштва". Тај стој аисолушног идеала и безобзирног идеализма дао је подстицај револуционарним покретима у неразвијеним земљама, пре свега у Русији, где је сила постојала модус ојеранди. Али, да ли је Маркова комунистичка идеја игде остварена?

У Зајадној Европи, као својој колевци, Маркова идеја доживела је темељну ревизију и тек тако, у свом ревидираном виду, постојала је важан чинилац социјалног и политичког развоја зајадноевропског друштва. У Русији, марксизам је имао чистио инструменталну вредност. До расцепа у руској социјалној демократији дошло је пре октобра 1917. године. Лењинова, бољшевичка струја преузела је идеологију и организацију које је руски револуционарни покрет изградио још у другој половини 19. века. Суштина те идеологије је неонављање пута који је у свом развоју прешла Зајадна Европа, тј. социјализам без претходно развијеног капитализма. Тај самобитни развој Русије налази израз у теорији историјског скока. Партија професионалних револуционара политичком револуцијом преузима државну машину и путем своје власне врше социјалну револуцију не у име једне класе већ у име већине народа. Мањинска струја руске социјалдемократије, мењшевици, управо је ову оријентацију смањрала ушитојском. У тој оријентацији социјална демократија ушитоје није налазила ниједну од Маркових претпоставки

за социјалну револуцију: високу развијеност производних снага, постојање снажних модерних класа - пролетаријата и буржоазије, зачетке новог друштва у сјауом. Постојано у светлу Марксове теорије социјалне револуције, социјална демократија је, у односу на народњачки социјализам, значила модерну појаву.

Једини комунизам за који зна историјско искуство је руски комунизам. А он није примењени марксизам, већ плод руске историје. Још су савременици његовог настајања знали да је он био мошћ "само у онаквој средини каква је била руска средина": без аристократије, буржоазије, средњег сјауа, са државом која је аисорбовала друштво и црквом као привеском државе. Разлика између Марковог и руског комунизма почива на разлици која постоји између друштвених средина Зајада и Истока; између друштва новца, склоног трговини, и друштва, прецизније Русије, којој "грозничаво треба идеологија, скуи веровања, религија".

Руски комунизам ширио се на два начина: силом оружја совјетске државе и преузимањем модела руске револуције у аграрним, недовршеним друштвима. То рефлектује и постојокомунизам: свака од реалсоцијалистичких земаља враћа се на раздобље које је претходило револуцији или совјетској окупацији. И поново се постојавља питање: којим путем даље? Отирање модернизацији, тј. кохерентном економско-социјалном и политичком развоју заснованом на слободи тржишта и демократији, највеће је у земљама које су прошле кроз револуције. Његов екстремни израз је одбацивање свеобухватних реформи и по цену рата.

Постојокомунизам неће свуда имати исте форме, и већ их нема. Оне ће се разликовати, и већ се разликују, по линији Исток - Зајад. У сфери, која не само географски него ментално и цивилизацијски припада Истоку, та ће форма преасходно зависити од развоја у Русији. Јер, Русија је исходниште једино оствареног комунизма, у коме је много више од ушитоја зајадноевропских идеја, у које стоја и Маркова комунистичка идеја, садржана традиција руске државе. Државе, која је, ван сваке сумње, аутократска. По неким, и са карактеристикама поиталишаризма већ од осамдесетих година 19. века, када су заустављене реформе,

најојсежније после Пејтра Великог, и уобличена теорија револуције као дела револуционарне мањине. Природа власи одредила је природу опозиције, која је извршила револуцију: насиље у насиљу.

Данас се сматра да је обнова комунизма равна реконструкцији разбијеног јајета. При том, ипак, не треба губити из вида да су неке карактеристике руске аутократске и империјалне државе преживеле кроз совјетски систем, и да оне, у недостигању демократских традиција и у текућем хаосу, могу да претрају у неком новом виду и блокирају развој који је увек и текао не само мимо рационализма и индивидуализма, него насупрот њима.

Латинка Перовић

Децембра 1995.

СЛУТЊА ПОСТКОМУНИСТИЧКОГ ХАОСА

Крај у беди и срамоти

Комунизам нису поразиле спољне силе, мада су оне у томе играле значајну улогу, првенствено Атлантски пакт. Комунизам је поразио самог себе - распао се у себи на најружнији, на срамни и неповратни начин: народи који су живели под комунизмом тек су с његовим распадом почели долазити к свести у каквој су каљузи неслободе и незнања живели. У то гнусно и срамно стање их више нико не може вратити, чак ни отпаци комунизма ако би им којом недаћом пошло за руком да се поново дограбе власти: све што сатруне у себи - не може се обновити.

Најочитије је и најчешће се истиче да се комунизам - мисли се у првом реду совјетски, чија је идеолошка и војна империјална моћ и одржавала комунизам - распао због економске и политичке организације која није могла ни споља ни изнутра да прати савремени развој, нити да му се колико-толико прилагођава.

То је непобитна истина. Али у самом комунизму, у сржи идеје комунизма, зачеле су се и клице његовог будућег неславног пропадања.

У својим досадашњим списима изрекао сам о комунизму све што сам био кадар да сазнам у својим дугогодишњим, често мучним и двоумним размишљањима. Сада, на крају, намеће ми се да заокружим своја сазнања и - са свим непоузданостима које свако предвиђање носи у себи - навестим изгледе посткомунистичких кретања, дакако понајпре у свом свету - свету чију је немилу судбину одређивала утопијска диктатура комуниста.

И баш због тог сажимања својих искустава и сазнања, најпре - јер је и најважније, треба укратко изложити критици саму идеју комунизма, будући да се у њој, како рекох, зачала и потајно бујала клица његовог саморазарања.

Утопија посебне врсте

Да је комунистичка идеја - и то она Марксова, најутемељенија, најнаучнија - уистину утопијска, најутопијскија - визија савршеног бескласног друштва, уочили су и знали не само политички мислиоци, него и толерантни либерални политичари. На такав закључак су наводили и изјаловљени покушаји свакојаким комунистичких религиозних заједница и религиозних секти које су се јављале од почетка хришћанства кроз цео Средњи век, а с почетком индустријског преображаја и као целовитија учења и пројекти преображаја друштва (тзв. социјалисти утописти: Овен, Сен-Симон, Фурије и други). То је утопија као тежња за одстрањивањем неправди и насиља из људских заједница, а тиме и зала из људи, саставина људског духа и сваке племените делатности, упркос томе, и баш због тога, што све људско и опстоји тиме што је несавршено.

Оно што нису, или нису довољно уочили ни критичари као савременици Маркса, ни каснији критичари марксизма, јесте да је Марксова комунистичка идеја утопија посебне врсте - да је целовито образложена научним доказивањем, заснованим на врхунским достигнућима западне филозофије и економске науке, и оријентисана на неминовности и неограниченим могућностима модерне индустрије. Друкчије речено: за разлику од ранијих утопија, мотивисаних религиозним и хуманитарним побудама, Марксова утопија је мотивисана и заснована - попут немилосног наступања Хегелове Апсолутне идеје - на неизбежностима научно-индустријског развоја, а тиме и на "неизбежним" могућностима изградње "савршеног друштва". Тај спој утопије и научне методологије, односно апсолутног идеала и "објективно условљеног", безобзирног реализма, дао је основу и инспирацију настајању и расту револуционарних покрета, па и њихове победе у неколико земаља, заосталих у индустријском развоју.

Таква, идеалистично-реалистичка, Марксова утопија је постала с Лењином - с партијом као инструментом тоталитарне власти тоталног преображаја - могућном у одређеним међународним и националним условима. Са

"изграђивањем социјалистичког друштва", које није било могуће без тоталног господства над основним егзистенцијалним факторима друштва и без претварања, под Стаљином, тоталитарне партије у привилегисани слој - моћни, неодољиви револуционарни занос се гасио и повлачио пред необузданим, безобзирно насилничким реализмом партијско-државних олигархија. Утопија није, нити је могла, бити остварена - од идеје је остало њено методично, "научно", тотално насиље. Јер утопија није сама по себи зло - напротив, она је инспиративна: зло је утопија као могућа власт, у чему и јесте реалност Марксовог учења. Марксова утопија се најзад, у Русији, исказала у свом прикривеном, суштинском виду: уместо насиља као "бабице новог друштва" - како је говорио Марксов суборац Енгелс - укидање друштва насиљем.

С метафизичке тачке, комунизам је идеја неумитне и безмилосне борбе крајности: апсолутни закон постојања света. Унета међу људе, у друштво, што комунисте једино стварно и занима, та идеја треба да значи непоколебљиву борбу комуниста против свих и свега - све до коначног преображења самих људи - до затирања у људима зла, а у људској заједници супротних интереса и сукоба. У крајњим консеквенцама, у социјалној стварности, то је несагледива тиранија - идеја зла у име хуманости; идеја се често успешније прерушује од људи. У одређеним историјским условима та идеја не мора то да буде увек, свугде и у свему, идеализам комуниста и верничких комунистичких струја, могу у борби против зле стварности - нпр. фашизма и свакојаким тиранија - да временом оживотворују ону другу, жртвену и хуманистичку црту идеје.

Употреба "новог" човека

Суштина моћи утопизма и надасве тиранског карактера те идеје је у томе што комунисти раде са живим људима, употребљавају живе људе - да би по својој изградњи "новог"

апстрактног човека и "ново" фантазмагорично друштво. То је манихејска социјална визија коначног царства на Земљи, визија која не само свет, него првенствено људе и људске заједнице дели на таму и светлост, на апсолутно зло и апсолутно добро: добро смо дакако ми, а зло они.

Већ као таква, идеја комунизма је носила у себи своју смрт, а резултати комунистичких власти и одређене политичке околности учинили су да ту идеју нико није затро, него је сатрулила, испољавајући своје идеализоване суштине као сушту баналност, као најупрошћеније и најнасилније третирање људских бића и друштва. До каквих чудовишних трансформација је доспела свест - савешћу баш и нису били оптерећени - бораца за ту идеју открива трансформисање већине комуниста, чак и негдашњих истакнутих револуционара, у загрижене, тоталитарне националисте. Но правду заслужују сви: има, не баш много, и комуниста-идеалиста, махом из старијих генерација, који су пут и утеху нашли у доследном, у знатној мери такође утопијском, демократизму: и то је једно од семена проширивања будућих слобода, толеранција и уљућености.

Но једно изгледа непобитно, било да је реч о идејама, о политичким покретима или вођима: на крају сви дођу на своју суштину, ма колико се упињали да ту суштину сакрију и полепшају, ма колико, штавише, у њу и веровали.

Идеализам је диван и моћан, али треба бити опрезан према апсолутним, идеализованим визијама: то подстиче на жртвовање, на племените подвиге, али и опија, смуђује душу и залуђује ум. Треба ли додати: такође се клонити, не пристајати на грамзивост, насилност и злоупотребу других. У идеји комунизма било је првог, али никад није недостајало друго - прво је сатрунуло насиљем и - све се свело на друго.

Идеја комунизма у Маркс-Лењиновом виду се неће и не може обновити - остаје упамћена по жртвовањима и биткама, по револуционарном потресу читавог света, али авај, и по незамисливим, неупамћеним патњама и понижавањима, уништавањима из идеолошких и прагматичних разлога недужних, по најмрачнијем разарању духа и обезличењу личности.

Криза партијске свести

Комунизам је целовито учење - од филозофског схватања света и историје, од учења о друштву до баналних упутстава уметницима, напосе писцима, каква треба да им буду дела - да би била врхунска, односно социјалистичка. У тој целовитости комуни-зам обилује - као што је већ речено и хуманистичким учењима: братство, солидарност, равнопраност итд. За суштину идеје и праксе - за тоталитарну власт ради изградње утопијског бескласног друштва, те хуманистичке компоненте имају по правилу значаја само утолико што оправдавају сурове методе као привремене и неизбежне, и рађају и потхрањују илузије да ће и те компоненте постати реалност с постигнућем коначног циља. Али за збивања унутар комунизма те компоненте имају и те како огроман значај.

Ма колико хомоген и тоталитаран, комунизам неизлечиво носи у себи кризе које у првом реду изазива и обнавља неслагање, сукобљавање теорије и праксе, идеала и реалности, тоталне власти вође или врха и отпора тоталности и униформности. То би се могло назвати и кризама савести - дакако "комунистичке савести", будући да комунисти поричу људску савест и уместо ње намећу себи идеолошку доследност: партијска савест.

Неслагање између идеалне идеје и властодржачке праксе испољава се најчешће у политичком облику - сукоб тоталитарне власти као тумача и остваривача идеје, и оспоравача таквог тумачења и таквог пута ка идеји. И власт и оспоравачи су тотални, доследни у свом заступању и тумачењу идеје. Само што властодршци саму власт сматрају реалитетом идеје, инкарнацијом идеје као једино могуће реалности, док оспоравачи сматрају такво гледање и поступање одступањем од идеје, третирањем идеје као средства власти.

Хуманизми у комунизму, верности идеји, доследност према идеји проклетство су комунистичких властодржаца којег нису успели, нити им комунистичка идеја допушта да га се својим бићем отарасе: противречје власти и идеала, ако и не избије као овакво или онакво тумачење, тиња, траје и јача у спонтаним реакцијама "идеолошки деизграђених"

комуниста или у ненаметљивим, неуништивим придржавањима општих вредности некомуниста: спонтаност - јер то је стварни, недогматизовани, обични живот - нико ничим није кадар ни да га измени, ни да затре.

Кад гробар заводи ред

Историја комунизма је историја фракцијских борби - већ од Марксовог времена. Лењин је кроз жестоке фракцијске борбе изградио партију новог типа - партију моделатора и креатора "новог друштва". И мада је, по заузећу власти, осудио фракцијске струје као "недопустив луксуз", болест га је омела да их забрани, а вероватније је да би то учинио него да не би.

Стаљин је, учврстивши личну власт, неизбежност фракције - као и друге неизбежности - решавао на најједноставнији начин: истребљивао их је физички чим би макар посумњао не само у њих, него и у усамљеног неистомишљеника. Побрио је већину свог Централног комитета да би коначно "завео ред". Тако је он, Стаљин, највећи комуниста - јер он је за сваког сем за догматске чистунце и наивчине-квинтесенца, отелотворење реалне суштине, реалних могућности идеје - тако је он највећи комуниста, побрио више комуниста него сви противници комуниста узети заједно у читавом свету. Успео је да наметне безмало читавом светском комунизму своју самовољу, односно "стаљинизам" као очишћени, узорни модел комунизма. Али ни он није, ни у властитој партији, успео да уништи клијање сумње и негодовања у његово "непогрешиво" интерпретирање и доследно реализовање догме: сада се зна да се у његовом најужем кругу, провереном у свим етапама борбе и злочинства, зачињао кружић незадовољника: својеврсна дворска завера Хрушчова и Маљенкова.

Јер фракције, фракцијске борбе, испољавање различитости, дају свакој политичкој организацији динамику, покретљивост и критичност према себи. Унутарпартијске борбе су најпоузданије, најпроверенији

начин животности једне партије. И у комунизму је тако али... али двојног значења и смера: фракције и тамо дају динамику и подстичу на промене, док истовремена унутарња, суштинска природа идеје не само да не трпи фракције, него ни различитости у гледањима, а немоли у методима.

Гушење унутарпартијских струја, једноумље врха знак је победе тоталитарних, властодржачких тенденција, али и зачињања унутрашњег труљења у комунизму: Стаљин, најдоследнији реализатор идеје, истовремено је и њен гробар.

У јабуци црв

Збивања у комунизму се, безмало, увек и у свему свODE на борбу за власт. Тако је и с фракцијама. Чак и оним које се инспиришу либералнијим приступима - либералнијим у односу на тоталитарне и на вођу. Таквих доследно либералних фракција у комунизму не може ни бити - ни програмски, а камоли у пракси: ниједна фракција није крочила даље од настојања да систем "усаврши" како би трајније функционисао. Хрушчов је детронизацијом Стаљина и откривањем неефикасности хтео да систем трајније динамизира: резултат је био поколебање вере у идеологију и у савршенство система. Горбачов је такође хтео да демократским реформама систем оживи и оспособи за мирну светску утакмицу: његова гласност - слободније изражавање, систем и империју је у темељима поткопала, утолико ефикасније што је перестројка - реконструкција економије, довела до слома и расула.

Солжењин не испољава жаљење над сатирањем фракција и истребљивањем комунистичких опонената: добили су оно што су другима чинили. Он дубоко саучествује над страдањима милиона недужних сељака и некомуниста: и с правом, са становишта и људске и божије правде.

Али за распадање комунизма фракције, фракционаши и свакојаки девијационисти су политички изузетно важни - за разједање идеологије и система, можда чак и важнији од милиона невиних пострадалих и погубљених. Јер фракције

откривају да је "у јабуци црв", а њихово безобзирно и бесрамно затирање да комунизам и комунисти немају обзира ни према својим друговима и дојучерашњим вођама. Фракције, поготову после заузимања власти, први су агенси кризе у партији, у комунизму, прве пукотине у монолиту власти и идеологије.

Оправдање за насиље

Трансформација партијског апарата у привилегисани монополистички слој ("нова класа", "номенклатура"), коме су замеци у Лењиновим предреволюционарним професионалним револуционарима, а који се већ под Лењином добрано учврстио - та трансформација је истовремено и главни разлог распадања комунизма. И то не само због тога што је формирање тог и таквог монополистичког слоја "боло очи" својим реалним, социјалним одступањем од идеала и планираних обећања, него, у првом реду, што тај слој -та "нова класа", та "номенклатура" - по својим својствима није био кадар да изгради стабилан, постојан поредак, а тиме ни да се учврсти у трајнију водећу снагу друштва и нације.

Дакако, у земљама где је извршена револуција (Русија, Југославија, Кина) и уништене или експроприсане друге класе и где је индустријска револуција била мит и национална нужност - партијска бирократија, као извршилац тог преображаја, добила је временски рационални разлог свог опстанка и учвршћивања. Стаљин није морао истребљивати своје супарнике и раскућити и уништити милионе сељака - али без устоличења привилегисаног слоја кроз индустријски преображај није могао покренути активну већину, нити одржати власт насталу у револуцији: ма колико сулудо, бездушно и безразложно, Стаљиново насиље је све до краја Другог светског рата имало у себи и компоненте рационалног историјског оправдања. Али, посматрајући у већим историјским размерама, по обављању тог преображаја партијска бирократија се преобразила у паразитски слој који кочи и подгриза своје дело и растаче своју идеологију.

Јер никакво друштво није могуће "изградити" - друштво се изграђује безмало спонтано у дугим периодима, а не у кабинетима и на пленумима. То је случај и с робовским, и с феудалним, и с капиталистичким друштвима и порецима - комунизам и комунисти су увртели себи, одважније и тоталније но ико, да могу државним насиљем над телом и духом изградити рај по својим "научним" фикцијама.

Разорили су друштво као живу, делатну целину, обезличили личност откидајући је од њене социјалне средине, али оно, друштво, и даље је битисало у разбијеним деловима и мењало се спонтаностима које никаква сила није могла контролисати, а камоли обуздавати.

Богаџиши без имовине

Али ни монополистичка партијска бирократија - "нова класа" - није настала, није класа у пуном, класичном смислу, њу је напросто устоличила њена олигархија на челу с тиранином који је и њу саму тиранисао. То је једна времена политичка импровизација, саздана под специфичним историјским околностима. Она је располагала материјалним средствима као да је власник - унапређивала их по својим интересима и делила добра хијерарјски. Њени припадници - дакако они у врховима - живели су комотније и богатије него амерички милијардери. Али они нису могли постати власници производних средстава - то се косило са суштином идеологије и карактером власти, а губили су олако све привилегије - често и живот, чим би покушали да се одвоје од утврђене идеологије и норми своје класе: пут од славе и господства до срамоте и беде био је врло кратак.

Власничка класа у смислу монополистичког располагања материјалним добрима, без производне и комерцијалне својине власника - апсурдна реалност, тотална затвореност у себе, бесомучно и бескрупулозно утркивање ка власти и у хијерархији као јединим изворима благостања, моћи и престижа, слепа потчињеност вођству, изолованост од свог народа и света - таква класа, такав слој по својој природи носи у себи своју пропаст чим је доспео у услове да

насиљем не може да решава не само основне националне проблеме, него ни одржава ред унутар себе. Такозвани култ личности, без којег се партијска бирократија није могла наметнути и конституисати, био је истовремено разоран за њену дуготрајност.

Израз "култ личности" у комунистичко-марксистичкој литератури први је употребио Маркс, критикујући појаву величања вођа у револуционарном покрету. Неодмереног, некритичног величања и самог Маркса било је већ док је био жив. Но тек касније, с јачањем социјалистичких партија у Европи (2. Интернационала), настала не само идолатрија Марксовог дела - као научног открића закона историје и као научног предвиђања неизбежности будућег бескласног друштва - него и његове личности.

Лењин је најдоследније, најнекритичније прихватио Марксово учење: коначна откривења коначних истина. Пре заузимања власти, Лењин је био оцењен и прихватан као вођа у својој невеликој партији, а ни у њој читавој безусловно. А са заузимањем власти однос се нагло мења, да се са смрћу преобрази у "свеца", а свака његова реч у беспоговорну освештану истину: "Маркс епохе империјализма и пролетерских револуција".

Даровити верници комунизма

Но тек са Стаљином култ личности - позивање на Стаљина и обожавање Стаљина, постаје - дакако и његовим застрашујућим старањем - ритуална обавеза за све и свакога: за наздравичаре на приватним поселима и децу у јаслицама, за свако јавно иступање, за филозофе и уметнике.

Култ личности је у природи, у суштини комунизма: непогрешиво, тотално учење, поготову кад се споји с тоталитарном хијерархијском влашћу, не може опстати без "непогрешивог" тумача и свемоћног вође. Хрушчов је начео и пољуљао Стаљинову тиранију, али је "скромно" неговао свој култ - неговали су га, дакако, и свакојака пискарала и ласкавци, јер је то увек удобно и уносно. Брежњевљев култ је добио гротескне форме, како због његове безначајности

тако и због моралне и идеолошке деградације система. Култ је негован у свим комунистичким државама и партијама, са упорношћу чија је нетрпељива тоталност зависила од стеге и уврежености комунизма у конкретним условима. И Тито је форсирао и градио државу на свом култу - на југословенски фолклоран и "либералан" начин. Култ се, уопштено, гаси с Горбачовским распадом система и идеологије.

Но увек и свуда култ је гушио сваку креативност у партији, а преко партије и у друштву: биран елеменат моралне и интелектуалне деградације и идеје и њених заступника.

Комунистичка бирократија није створила ништа, буквално ништа, у духовном погледу: културу је сакатила, неке видове је и угушила, својом комунистичком лажном "етиком" сузбила је и карикирала етику религија и филозофија. Оно што се створило у култури под комунизмом потиче од даровитих верника комунизма или из "езоповског језика" уметника.

Ритуал над мумијом

Увек сам сматрао, а и сада сматрам, да критичари комунизма, који не потичу из комунистичког покрета, придају превелик значај економији у разарању комунизма: поменути критичари, махом са Запада, полазили су од свог света у коме економија врши огроман, често одлучујући утицај на политику. У комунизму је друкчије, обратно: све, па и економија, подређено је идеолошкој власти. Могло би се чак закључити: без распадања идеологије комунисти би помоћу насиља и маневрисања са економијом, над којом су тотално господарили, успевали дуже да заваравају народ и одржавају га у бедном животарењу.

Тиме није речено да економија није била важна. Напротив: реч је о доминацији, идеологији над економијом, о подређивању економије власти, односно непосредним идеолошким циљевима. Комунисти су увек посебну, чак превелику пажњу обраћали економији, свесни да њено пропадање може да обезвреди идеологију и поткопа њихову

власт. Кадгод би запретила таква опасност - као, на пример, у време колективизације села у Совјетском Савезу - репресија и пропаганда су појачаване до махнитог оргијања над начинима живота одређених слојева, над животом милиона. Рационални и методични и идејом и у пракси, комунисти су осећали и знали да насиље има, мора да има, границе и у својој неодмерености: затирући индивидуалног сељака, они су сеоским памперима пружили изгледе у брзој индустријализацији. Пољопривреда је уназађена, најбољи домаћини искорењени, али је индустрија изграђена и власт ојачана, империја припремљена за одбрану и освајање.

Зло из идеологије

У процењивању значаја идеологије, два најпознатија и у постстаљинском периоду најзначајнија негатива совјетског система и комунизма, Солжењин и Сахаров, битно се разликују. Истина, они се разликују и на ширем плану: први представља традиционалну, "панславистичку", а други модерну "западњачку" струју руских интелектуално-политичких токова. Значај њиховог разликовања, па и супротстављања, у знатној мери потиче баш из разлика у гледању на улогу идеологије. Те разлике су утолико значајније што су оне весници, претходнице данашњих дубоких - по мом суду за Русију и свет судбоносних-политичких и духовних превирања у Русији. Превирања наизглед апсурдних, запањујућих: спрега бивших комуниста и националиста се јавља као наследник "панслависта", а либерално-демократски конгломерат као наследник "западњака".

Солжењин ако и не своди сва зла на идеологију - сматра да сва зла из идеологије извиру. Та теза уопште узев није нетачна. Али она не уочава да се учвршћивањем и јачањем тоталитарне власти - власт претвара идеологију у своје средство, средство неизоставно, али све споредније. То је поступак, дуготрајан и скоковит процес, повезан с политичким чисткама (девијациониста) "скретача", и "ревизиониста". Идеологија тиме окоштава - тачније

речено: идеологију окоштавају властодршци помоћу разграничавања партијских школа и умножавања добро плаћених "теоретичара" и популаризатора.

Када је Солжењин објавио своје схватање идеологије као највећег, тоталног зла, са апсурдним захтевом совјетским вођама да се од ње одрекну - идеологија је већ била лешина у труљењу и фактички служила једино као ритуално изражавање лојалности. Али, полазећи од свог тоталног религиозног схватања, а не мање од трагичних сазнања и искустава о разорности идеологије за целокупни, а посебно за духовни живот Русије - Солжењину се идеологија приказивала као жива и моћна демонска сила, мада она за такво што већ поодавно није била кадра. Уплив Солжењина на оживљавање религиозног национализма је непобитан и директан.

Сахаровљев приступ идеологији је рационалан и прагматичан. Он је уочио да је идеологија мумифицирана и тежиште промена сагледавао у реформисању економије и ширењу слобода, у првом реду медијима: очит је његов утицај, макар посредан, на Горбачова.

Солжењиново и Сахаровљево гледање на значај идеологије су крајности: идеологија јесте главно изворно зло, али није вековечно главно зло. Но и кад већ то није, кад се мумифицира и постане средство, систем не може да се одржава и без тог "духовног" потпурија. Систем се слама у самом себи тек кад призна да идеологија више не "функционише" ни као ритуал над самом собом као мумијом.

Рејан сломио Москву

Значај економије у слому комунизма - како у Совјетском Савезу, тако и подређеним земљама Источне Европе - растао је с остварењем, неизбежним, према свету, у првом реду Западу. Ипак је то била нека врста конкуренције на поремећеном и разбијеном, али неотклоњивом светском тржишту. Комунистичка производња је заостајала не само у поређењу са Западом, него и са ранијим периодима свог

развитка: комунистичке државе - са својом инертном, у паразитизму огрезлом бирократијом и застарелим појмовима о привреди и њеном неподавању идеологијама - нису, као такве, имале услова да уђу у такозвано постиндустријско преображавање. Упркос томе што су располагале и ресурсима и кадровима: Совјетски Савез је, на пример, имао приближно двапут више инжењера од Сједињених Држава, а вредност производње евентуално 50 одсто америчке.

Веома велику, у одређеним тренуцима и пресудну, улогу играло је оштро, непремостиво сучељавање са Западом, у дугом периоду хладног рата. Да Совјетски Савез губи хладни рат могло се видети, и видело се, двадесетак година пре слома, чим је присиљен да пређе у идеолошку дефанзиву - тачније да из идеолошко-војног супарништва пређе на војно-идеолошку дефанзиву. Тешко је одредити када се то тачно догодило, јер се догађало кроз дужи период, кроз различита збивања и сучељавања: изгледа да су Кубанска криза, оријентација Кенеди - Хрушчов на окончање хладног рата и политика Де Гола у истом смеру свакако у томе били веома значајни, али не и најзначајнији.

Коначни прелом, по мом суду, догодио се када је председник Реган, као одговор на совјетски изазов, повео одлучну политику наоружавања. Совјетска империја је клонула - на послетку и војнички поражена без рата. Потчињени народи Источне Европе, у себи припремљени, само су чекали тај тренутак. Наглије него што су предвиђачи предвиђали - међу тим предвиђачима сам био и ја - комунистичка империја, а с њом и комунизам, скљокала се и изнутра чим је коначно обуздана у својој експанзији.

Термин "национални комунизам" одомаћио се у западним новинама - не знам ко га је први употребио поводом раскида комунистичке Југославије са Совјетским Савезом 1948. године. Био је то за свет изненађујући догађај. Важност тог догађаја у први мах није уочена, понајвећма због тога што је мало ко, ако ико, изван Југославије веровао да су југословенски комунисти кадри да се одупру самим тим што су сматрани, и то с правом, за најчвршће и најреволуционарније. Али већ после годину дана - раскид се збио у разгару хладног рата - западне канцеларије, у првом

реду САД и Британије, исказују живо, ангажовано интересовање.

У размерама глобалних односа сукоб Југославије са Совјетским Савезом, мада нова појава, није имао никакав одлучујући значај: мала заостала земља имала је стратешки значај безмало само због тога што је својим одвајањем онемогућавала излаз совјетског блока на Медитеран.

Почетак унутрашњег распада

Али тај догађај за даље токове у комунизму као светском покрету имао је епохалан значај: неподељено је данас сазнање да је тиме почео унутарњи распад комунизма.

Оптужбе совјетског вођства - по клишеима из Стаљинових обрачуна са скретачима у совјетској партији - морале су се показати не само као неуверљиве измишљотине, него и као империјалистичко подређивање нових комунистичких држава. То је било утолико очигледније што се југословенским комунистима могло замерити много шта, али не одсуство комунистичке доследности, будући да су баш они у рату против наци-фашизма испољили неупоредиво пожртвовање и безрезервну солидарност са Совјетским Савезом. Све партије Глобуса, нека с мање (италијанска, пољска, кинеска), нека с више ревности (француска, америчка) подржале су совјетску партију - подржале су, али сумња у непогрешивост Стаљина и у другарски, нехегемонистички, неимперијалистички однос совјетске партије и државе ухватила је корена, почела да разједа идеолошку и политичку монолитност. Југославија, остајући комунистичком, одолела је - уз знатну материјалну и политичку подршку Запада - бојкотима и оружаним претњама: ускоро после Стаљинове смрти вођство с Хрушчовом је било присиљено да призна "грешку" и запути се у београдску Каносу.

Југословенски пример су следиле и друге нације у којима је извршена револуција: Кина, Албанија. Подређене источноевропске земље су негодовале побунама (Мађарска,

Пољска) и несавладивим националним отпорима, а почело је и осипање већине комунистичких партија широм Глобуса, будући да нису могле слепо следити совјетску партију без губитка уплива и престижа у својим народима.

Мада су се Југословени први, с патриотском и моралном неустрашивошћу, успешно одупрли насилничком империјализму совјетског вођства - они нису први "измислили" "национални комунизам", нити се политички определили за њега.

И у томе првенство припада бољшевицима, комунистичком вођству Русије, односно Совјетског Савеза. Национални комунизам је почео, тамо, већ под Лењином, с рађањем совјетске власти - конкретно и недвојбено: с потписивањем Брест-Литовског примирја с вилхелмовском Немачком 1918. Лењин је тиме спасавао своју, националну власт као животни, већ досегнути циљ, задржавајући и даље веру у интернационализам, јер је очекивао револуцију у Европи, у првом реду у Немачкој. Баш он, Лењин, прописао је и услове за пријем партија у Комунистичку интернационалу (Коминтерна), чију је суштину чинило безусловно прихватање совјетске форме власти ("диктатура пролетеријата" под вођством партије). Социјалистичке и комунистичке, а поготову Социјал-демократске струје које то нису прихватиле, једноставно су одстрањиване: вођство руске партије и Лењина се само по себи подразумевало, будући да су једино они имали власт и финансијска средства. Али у Коминтерни су дискусије толерисане, култ личности није наметан, партије су имале какву-такву аутономију у националној политици.

Мржња букнула из јусџоши

Политичка будућност је непредвидива самим тим што је то живи, често превише живи, реалитет. Истина, надахнути појединци уоче - колико сазнањем толико слутњом - основни ток збивања: без сумње је Черчил схватио неизбежност пораза нацифашистичких сила, иначе се не би пустио у самотну авантуру отпора. Али, какви ће, после

свега, изгледати политички односи и какве ће облике добити - о томе се могу правити само хипотезе, на изглед логичке, али у суштини непоуздане; у политици се све приказује логичним, разумним, мада је у ствари, рационализовани плод ирационалних, непредвидљивих сила. Јер, мисли се овим светом, овим реалностима - у најбољем случају мутно предвиђајући будући свет, будуће реалности. Не може бити друкчије ни кад је реч о посткомунизму.

Али, изгледа, поуздано: будући да су се комунистичке државе разним начинима већ пре општег слома издвојиле свака за себе, посткомунистички развитак ће у свакој од њих имати и своје специфичности. И премда различите и свака за себе, за неке државе се могу, бар хипотетично, одредити заједничке црте које ће битно утицати на њихов будући развитак.

Национализам је општа, превлађујућа појава у свим бившим комунистичким земљама Источне Европе: по мом промишљању, он јача на друкчији, неидеолошки начин у Западној Европи и у САД, и то као слабљење улоге ОУН и људских права, и као тежња за изолованом, својом државном политиком.

Но овде је реч о тенденцијама у посткомунистичким државама, а ни моје знање ни искуство нису толики, нити ми дају за право да закључујем о појавама у западним државама.

У свим посткомунистичким државама на власти су национализми, различити од једне до друге. За Чешку је вероватан миран демократски развитак и укључивање у Европу. Такве тенденције су снажне и у Пољској и у Мађарској, мада ни у једној ни у другој нису превладане претензије за ревизију граница или, бар, за "аутономију" својих сународника у суседним земљама: у Пољској, штавише, обнавља се антисемитизам, иако Јевреја у њој такорећи нема. У Румунији је кретање ка Европи и европским моделима спорије, а она претендује једино на Молдавију, односно на државну посебност своје народности у њој. Званична Бугарска се отворила према Европи, али ни она се не одриче "бугарске народности" Македонаца: ратоборни национализам према суседима може у њој да букне ако му се укаже "згодна прилика". Албанија тек ако је почела да се опоравља - сем у претензијама на сународнике у

суседним земљама, поглавито у Југославији и Македонији. Те претензије су интензивније него у време тираније Енвера Хоџе, а подржавају их, за сада у мирном решавању, спољне силе, у првом реду САД.

Уврежена зла сећања

Ни у једној од ових држава, упркос унутарњим социјалним и идеолошким напетостима, не испољавају се значајније снаге грађанског рата. Никад нисам веровао да ће последица слома комунизма бити грађански ратови: комунизам и није оборен грађанским ратом, а распламсавање ратовања у бившој Југославији и бившем Совјетском Савезу није грађански рат у својој нацији, него обрачунавање својих националиста са страним нацијама. Разлог је једноставан: с распадом Југославије и Совјетског Савеза нације - тачније: национализми - нашли су се неразграниченим, осиле су тежње и могућности за стварањем националних држава. Садашња ратна збивања у бившој Југославији и бившем Совјетском Савезу намећу да се на њих, макар укратко, посебно осврнем.

Комунизам није успео да измени, а немоли да укине, нације: оне, као и људско биће, уколико се и могу мењати - само из самих себе и у дуготрајној еволуцији. У револуцијама су потучени национализми, али они лако букну елементарном силином уколико се нису у друштву развили одређени односи: демократске институције, слободна економија, средња класа. Комунизам је у томе оставио иза себе пустош из које су букнуле идеологије и покрети којима је надхват био сирови материјал мржње и огорчења, уврежених злих сећања и, надасве, идеологизованих веровања да су други криви за све националне и друге недаће и да се оне могу отклонити саздавањем "чистих" националних држава.

Ратујући националистички покрети - на пример у Босни, а верујем да није друкчије ни у бившем Совјетском Савезу - по својој тоталној нетолерантности, по "биолошкој мржњи" према иноплеменицима, а надасве по својим истребљи-

вачким методама и недемократским односима унутар себе - битно се не разликују од нацифашизма. То и нису фашизми: немају хомогену идеологију нити социјални програм а нити дисциплиновану, војнички организовану партију. Они су - на пример у Босни - временска импровизација с краткорочним циљевима. Они изражавају традиционални нелегитимни, вековни начин ратовања у тим просторима, мотивисани су митским и некритичким схватањем своје историје: напола модерна војно-политичка шовинистичка организација, напола наслеђена балканска политичка хајдучија.

Ни власт у Србији ни у Хрватској нису, бар не за сада, идентичне с тим покретима, али их подупиру мање или више вољно, из национално-националистичких побуда и интереса. У Србији и Хрватској су ауторитарни националистички режими - први трансформисани наследник комунизма, а други конзервативни државни национализам.

Сукоб сујројних струја

У Русији је ситуација друкчија: сукоб између модерних, претежно демократских струја, на челу с ауторитарним вођом Јелцином и конзервативне спреге бивших комуниста и националиста са циљем обнављања империје и империјалне улоге. У Русији су кретања ка модерном демократском друштву не само изузетно значајна због величине и духовне моћи руске нације, него су она, та кретања, у тежњама ка политичкој и економској демократизацији неупоредиво доследнија и динамичнија него у већини бивших комунистичких држава - да Србију и Хрватску и не спомињемо.

Пред крај овог текста - једно непоуздано предвиђање о правцу економског и социјалног развитка посткомунистичких друштава: као што сам нагласио, свака држава, свака нација ће ићи својим путем, у својим формама, макар им општи правац и начин био сличан: и државе Европске заједнице, упркос економском јединству и политичком усклађивању, задржавају, па и развијају, своје специфичности.

Тај општи смер - већ наглашено, негде брже, негде спорије - води ка денационализацији "социјалистичких" - тачније: партијско-бирокарских облика својине, и ка раслојеном, класном друштву: својеврсна рестаурација, али која је у свести више враћање на преткомунистичке односе, него што ће то бити реално у економским и социјалним односима: феудалне форме немају изгледа, а капиталистичке - као највероватније - биће преплетене с развијеним социјалним законодавством. Тај несклад свести и реалних односа ће кочити, и већ кочи, нормалан и динамичан развој. У свим бившим комунистичким државама, у самој "социјалистичкој својини", развијају се и продиру капиталистичке форме и односи. И то, у већини, веома бујно, форме и односи раног, примитивног капитализма, које је Маркс бриљантно описао у "Капиталу" као првобитну акумулацију: шпекулације, отимачине, безобзирна експлоатација, често уз коришћење корумпираног државног апарата. Но не би требало да тај процес дуго траје, с обзиром на то да су све те земље већ обавиле индустријску револуцију и започињу с релативно развијене подлоге. Због тога ће у консолидацији важну улогу играти ефикасан, некорумпиран државни апарат и ауторитетан демократски парламент.

Нисам ни дотакао проблем Кине и азијског комунизма. И то због тога што не познајем довољно Кину, а ни друге азијске комунистичке земље. Тамо су могуће и друкчије, специфичне форме: већ је уочљив развој тржишне привреде у оквиру комунистичког политичког система. Захтеви за политичким слободама су истовремено угушени. Не значи ли све то неки друкчији, оригиналан пут и развој?

Пошврда недосјайка визије

Запад је био затечен наглим сломом комунизма: навикнут на конфронтацију с комунизмом и затвореност у своју супериорност, Запад се понашао самоуверено и нехајно, као да је реч о другим планетама. Сад се види да су то биле крајности једног те истог нераздвојног света. То се

нарочито види у млакој, претежно декларативној подршци новој Русији - премда од исхода сукоба у Русији и њеног развоја у великој мери зависе светски токови, ако не и даља судбина човечанства. То може, опет, присилити Русију на одвојен развој: илузија је да Русија не може више бити велика светска сила. Она за то има и снаге и воље и средстава. Она то већ јесте - без ње, и овако ослабеле, није могуће решавати ниједно значајније питање: ако данас није кадра да равноправно утиче - сутра ће то надокнадити, као преображена, са подмлађеном снагом.

Рат у Босни, а посвајања и прекрајања граница и територија, безразложна разарања градова и богомоља, силовања, произвољна истребљивања и, надасве, етничка чишћења и принуда расељавања стотина хиљада - за Запад као да се све то дешавало у ванљудском далеком свету. Својом неефикасношћу, конфузијом, нејединством, мотивисањем свог држања одсуством националних интереса и, надасве, напуштањем идеја и вредности на којима се одупро комунистичкој тиранији и совјетском империјализму - Запад се потврдио недостатком визије, недостатком воље да игра одлучујућу улогу у слободном уједињавању и модернизовању човечанства.

Бивше комунистичке државе, и не само оне, него и комунистичка Кина, комунистичке азијске земље и земље у развоју морају наћи, као и свако стваралаштво и људско опстајање, пре свега снаге у себи. И наћи ће је, премда такав, издвојени пут може одвести не само њих у опасне, непредвидљиве односе и наказне облике.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Милован Ђилас рођен је 1911. у селу Подбишће код Мојковца, у Црној Гори. Похађао гимназију у Колашину и Беранама, уписује се на Филозофски факултет 1929, за групу за југословенску књижевност. У исто време почиње његов књижевни рад по часописима и листовима. Учествоје као један од првих организатора чувеног студентског штрајка у Београду у јесен 1931, припада комунистичкој групи на Универзитету. Први пут је био ухапшен 1932. и те године постаје члан Комунистичке партије Југославије. Осуђен је на три године робије 1933. и после издржане робије учествује у раду Партије у Србији, те је изабран најпре за члана Покрајинског комитета Србије КПЈ 1937, и потом и у Политбиро КПЈ исте године, потврђен на Петој конференцији КПЈ 1940.

Јула 1941. Ђилас постаје један од руководећих личности устанка против окупатора, под заставом КПЈ, задржавајући се у Црној Гори до почетка новембра 1941. Остало време је провео у Врховном штабу НОБ-а; 1942. био је уредник Борбе на ослобођеној територији, потом 1943. учествује у раду Авноја у Јајцу. При крају рата, 1944, одлази у Москву као делегат нове власти. У првој коалиционој влади Јосипа Броза марта 1945, Ђилас постаје министар за Црну Гору, потом почетком 1953. потпредседник Савезне владе, а крајем те исте године и председник Савезне скупштине. Учествоје 1947. заједно са Е. Кардељем у оснивању Коминформа а следеће године одлази поново у Москву у циљу усклађивања политике СССР и ФНР Југославије. После прекида пријатељских односа са СССР 1948, Ђилас је у Уједињеним нацијама бранио Југославију од СССР. На конгресу КПЈ 1952. у Загребу, комунисти прихватају основне Ђиласове реформистичке идеје за промене у владајућој странци, мења се име партије у Савез комуниста Југославије. Међутим, пошто се практично не прелази на реформе, Ђилас у Борби крајем 1953. почиње кампању за демократизацију југословенског друштва и жестоко напада југословенску бирократију. Јануара 1954. Централни комитет СКЈ, незадовољан ставом и радом Ђиласа, искључује га из своје средине. Два месеца касније Ђилас подноси оставку на чланство у Партији.

Од јануара 1955, када је условно осуђен на три године затвора због једног интервјуа, па све до краја 1966. године Ђилас је без прекида и без милости прогоњен од Брозовог режима. Годину и по доцније осуђен је на три године затвора због јавне критике става југословенске владе према Мађарској револуцији и том приликом је доведен у робијашницу Сремске Митровице у којој је провео три године пре Другог светског рата. Док је био у затвору, осуђен је поново 1957. на седам година затвора због своје књиге која је на енглеском објављена у иностранству: Нова класа. Јануара 1961. Ђилас је пуштен из затвора, али је поново ухапшен априла 1962. због књиге Сусрети са Стаљином. Пуштен је последњег дана 1966; издржао је у Брозовој Југославији неких девет година, а у предратној краљевској Југославији три године затвора.

Последњих четрдесетак година Ђилас је познат међународној јавности као први дисидент Источне Европе, у отпору тоталитаристичком систему и његовој идеологији. Поред његове прве књиге, која се појавила 1946. као збирка политичких чланака, у току последњих деценија Ђилас је објавио осамнаест књига и то на страним језицима, у првим међународним издавачким кућама. Његови су списи политички, мемоарски, књижевни и преводилачки. Лондонска Наша реч објавила је на нашем језику Ђиласове три књиге, као што су Несавршено друштво, Власт и Сусрети са Стаљином. Милованов син Алекса објавио је две очеве књиге на нашем језику, Дружење са Титом и Тамница и идеја. После 1990. године следеће Ђиласове књиге, које су већ биле објављене у иностранству, објављене су поново у Београду на нашем језику: Љубав и друге приче, Губавац и друге приче, Лов на људе и друге приче, Власт и побуна, Његош, Црна Гора, Нова класа, Несавршено друштво и Револуционарни рат. Прошле 1994. објављен је његов значајан историјски роман Изгубљене битке.

Милован Ђилас је умро у Београду 1995. године, а сахрањен је у свом родном селу Подбишће, код Мојковца у Црној Гори.

На иницијативу St. Anthony's College, Oxford, крајем 1995. утврђена је листа од сто књига које су извршиле највећи утицај на културу и цивилизацију Европе. Од југословенских књига ту је само једна: Нова класа Милована Ђиласа.

